

DÍSZÍTŐELEM, ÁLCÁZÓHÁLÓ VAGY TARTÓOSZLOP?

A BÜNTETŐBÍRÓI GYAKORLAT ÉS AZ ALKOTMÁNY

BEVEZETÉS

Tíz éve, a Bajai Városi Bíróságnak a „magzatperben” hozott, nagy vihart kavart döntése óta nem volt olyan újabb jogeset, amely ennyire a nyilvános érdeklődés homlokterébe állította volna a rendesbíróságok ítélkezésének az alkotmánnyal való kapcsolatát. E viszonylagos csend ellenére az alkotmány valóban érvényes joggá válását eredményező rendszer-váltást követő tizenhét év elegendő idő arra, hogy megkíséreljünk felvázolni e téren bizonyos tendenciákat. Ennek során először azt mutatom be röviden, hogy mit mond a tételes jog erről a viszonyról, azaz milyen lehetőségeket ad a bírák számára és melyeket zár ki. Egyúttal ismertetem a szakirodalomban felbukkant – e jogszabályokat értelmező – véleményeket, és ezekre reflektálva jelölöm ki saját interpretációm. A cikkben egy bizonyos szempontrendszer alapján – melyet egyúttal az alkotmányos ítélkezés feltételeinek is tekintek – elemzem a bírák alkotmányra való hivatkozásait, és így próbálok feltárni azt, hogy milyen problémákkal szembesülhetünk, illetve milyen pozitívumok mutathatók ki. Ebben az írásban csak a büntetőbíróságok gyakorlatát vizsgálom, így a potenciális problémák közül csak azoknak az elméleti hátterére térek ki, amelyek felmerülhetnek a büntetőügyek eldöntésekor.

Nem kísérlem meg, hogy a magyar bírói gyakorlat teljes spektrumát elemezzem a következőkben, és a cél eléréséhez erre nincs is szükség. Bár a magyar jog (a jogegységi határozatok kivételével) nem deklarálja a felsőbírósági döntések kötelező erejét, szociológiai tény, hogy az alsóbb fokon ítélkező bíróságok „hajlamosak” követni a felsőbb szintű bíróságok döntéseit. Nyilvánvalóan ilyen orientáló szándékkal jelenteti meg havi rendszerességgel a Legfelsőbb Bíróság (LB) a *Bírósági határozatok* (BH) és a *Legfelsőbb Bíróság határozatainak hivatalos gyűjteménye* (EBH) című kiadványokat. Ezeket a lapokat minden bíróság megkapja, és okkal feltételezhetjük, hogy az ezekben közzétett, az LB autentikus álláspontját kifejező döntések minden más tényezőnél erőteljesebben képesek formálni a magyar bíróságok ítélkezését, így a „tömeges” gyakorlat az e döntésekben kife-

lőtt nyomvonalakon halad. Nem véletlen, hogy a különböző kommentárok túlnyomórészt az e forrásokból származó döntésekkel illusztrálják a bírói gyakorlatot. Ezért a továbbiakban elsősorban az e folyóiratokban szereplő döntések figyelembevételével vizsgálom és értékelem az alkotmánnyal kapcsolatos hazai ítélkezést. Emellett a példák kedvéért ki fogok térni az alsóbb fokú bírói fórumok általam fontosnak, beszédesnek tartott határozataira.

MIT MOND A TÉTELES JOG?

Valamely gyakorlat kutatása több funkciót is betölthet. Az alkotmány, az azt értelmező alkotmánybíró-sági döntések és a rendesbíróságok egymáshoz való viszonyának áttekintése szolgálhatja azt a célt, hogy létrehozson olyan kategóriákat, csoportosításokat, fogalmakat, amelyek révén pontosabban megérthetjük és bizonyos szempontok alapján értékelhetjük a bírói gyakorlat e dimenzióját. A másik funkció értelme nem az észlelésünk pontosabbá tétele, hanem annak leírása, ahogyan ezt a viszonyt alakíthatnánk, formálhatnánk, tehát egyfajta konstruktivizmusként jellemezhető.¹ E tanulmány témáját illetően ilyen konstruktivista szerzőként jöhet szóba Halmi Gábor és Hanák András, akik a későbbiekben elemzendő írásaikban azt vázolják fel, miként lehetne megoldani az alkotmány alkalmazható jogi normává tételét. Ugyancsak ezt teszi – az alábbiakban szintén vizsgálandó cikkében – Pokol Béla, aki viszont egy olyan gyakorlat mellett érvel, amelyben az alkotmány közvetlenül alig játszik szerepet. Jelen tanulmány a tényleges gyakorlat feltérképezésére koncentrál, mivel a büntető ítélkezés alkotmányosságának átfogó jellegű bemutatására még nem került sor a hazai szakirodalomban.

Egy ilyen vállalkozást azért érdemes a tételes jog szintjéről indítani, mert a magyar bírói gyakorlatban az írott jog szolgál végső igazolási alapként, így ez jelöli ki azt a mozgásteret, amely a bíróságok rendelkezésére áll. De normatív oldalról is védhetőnek tartom ezt a megközelítést. Komoly érvek, a demokrácia elve és a jogállamiság tiszteletben tartása szól-

nak ugyanis amellest, hogy a bíróságok joggyakorlatuk kialakítása során a tételes jogi rendelkezések helyességének vélelméből induljanak ki. Amíg tehát nem bizonyosodik be egy rendelkezésről, hogy alkalmazása elfogadhatatlan eredményekre vezet, addig nem várható a bírói kartól, hogy átlépje a tételes jogi korlátokat.

A dolgozat tárgyának szempontjából a legfontosabb előírásokat maga az alkotmány és az Alkotmánybíróságról szóló 1989. évi XXXII. törvény (Abtv.) tartalmazza. Az alkotmány 50. § (1) bekezdése szerint „a Magyar Köztársaság bíróságai védik és biztosítják az alkotmányos rendet”, és ugyanezen paragrafus (3) bekezdése értelmében „a bírák függetlenek és csak a törvénynek vannak alárendelve”. Logikailag ide kapcsolódik a 77. § (2) bekezdése is: „Az Alkotmány és az alkotmányos jogszabályok mindenkire egyaránt kötelezőek.”

Ezekből a rendelkezésekből több szerző, elsősorban Halmai Gábor és Hanák András, azt a következtetést vonta le, hogy a rendesbíróság eljáró bírójára jogosult eltekinteni az általa alkotmányellenesnek ítélt jogszabály alkalmazásától. Ezt azzal indokolták, hogy a bíróságok – természetesen – alá vannak vetve az alkotmánynak, és szintén az alkotmány, valamint a jogalkotásról szóló törvény rendelkezik úgy, hogy alacsonyabb szintű jogszabály nem lehet ellentétes magasabb szintű normával. Ebből a jogi helyzetből tartják levezethetőnek, hogy a bíróság eltekinthet a legmagasabb szintű jogszabályba ütközőnek ítélt norma alkalmazásától.² Mindez voltaképpen a *lex superior derogat legi inferiori* elv érvényesítését jelenti. Attól függően, hogy ezt az elvet bevett jogértelmezési eszközként, vagy pedig az alkotmányban is rögzített követelményként vizsgáljuk, más és más érvek fogalmazhatók meg a fenti állásponttal szemben. Ha jogértelmezési eszközként tekintünk rá, akkor azt mondhatjuk, hogy ennek az elvnek a hatókörre csak az alkotmány alatti jogszabályok kollíziójának feloldására terjedhet ki. Az Abtv. 38. § (1) bekezdése ugyanis a bíró kötelezettségévé teszi, hogy – az eljárás felfüggesztése mellett – az Alkotmánybíróság eljárását kezdeményezze, ha az előtte folyamatban lévő ügy elbírálása során olyan jogszabályt kellene alkalmazni, amelyet alkotmányellenesnek észlel.

Akárhogy vizsgáljuk is, ez a speciális normakollízióra vonatkozó rendelkezés nem teszi lehetővé a bíró számára egy általános értelmezési elv figyelembevételét. Lehet arra hivatkozni, hogy ilyenkor a bíró nem vonja el az AB hatáskörét, mivel nem semmisít meg jogszabályokat, csupán nem alkalmazza azokat, de ez az érvelés formális jogi szempontból irreleváns, mivel a törvény nem hagy választási lehetőséget a bírónak. Ha az alkotmányellenesség gyanúja felmerül

benne, akkor nem folytathatja tovább az eljárást. Ezt az álláspontot erősíti meg az a dogmatikai érv, hogy sem az alkotmány, sem a jogalkotási törvény nem állít fel explicit módon „erősrendet” az alkotmány és a többi törvény között. Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a jogszabályok alkotmányellenességének kérdésében nem dönthet akármelyik jogalkalmazó. Nem véletlen, hogy az erre irányuló eljárást az alkotmány önálló fejezetben tárgyalja (IV. fejezet), illetve külön törvény rendelkezik annak részleteiről.³ Az a tény, hogy a törvények és az alacsonyabb szintű jogszabályok ellentéte esetére nem ír elő külön követendő eljárást egyik jogszabály sem, arra utal, hogy az ellentétes tartalmú alacsonyabb rendű norma alkalmazását bármelyik jogalkalmazó mellőzheti. Az alkotmányellenesség esetében azonban – mint láttuk – nem ez a helyzet.

A *lex superior* elv mint bírói érvelési eszköz használata ellen szól továbbá az a körülmény, hogy alkalmazásának előkérdéseként sok esetben bonyolult értelmezési kérdéseket kell megválaszolni akkor is, amikor két konkrét megfogalmazású norma kerül összeütközésbe. A jelenlegi magyar jogalkalmazói kultúrából pedig hiányzik egy olyan konszenzus, amely kijelölné, hogy melyek a fő nyomvonalai az ilyen értelmezésnek, vagy miként kellene például elvégezni az alkotmány és egy alacsonyabb szintű jogszabály viszonyát feltérképező szükségességi-arányossági tesztet.⁴ Nem véletlen, hogy a rendesbíróságok a *lex superiori* elvét az alacsonyabb szintű jogszabályok közötti választás esetében sem alkalmazzák szívesen. Az 1990 óta közzétett, általam vizsgált döntésekben csak egy példát találtam erre, de ez is inkább ellenérvként szolgálhat ezen értelmezési alapelv használatával szemben, mivel távolról sem egyértelmű, hogy ténylegesen ellentmondásban volt-e az alacsonyabb és a magasabb rendű jogszabály.⁵

Az alkotmánynak ellentmondó tételes jogi szabályozást félretoló jogalkalmazás meggyökeresedésének esélyeit tovább rontja, hogy a *lex superior* elve nem tekinthető pusztán értelmezési eszközhöz, mivel az a jogalkotással szembeni követelményként az alkotmány tételes rendelkezései között is szerepel [alkotmány 32/D. § (4) bekezdés, 35. § (2) bekezdés és 44/A. § (2) bekezdés]. Ily módon – elvileg – a jogszabályi hierarchiát sértő minden normakollízió esetén kellene kérni az AB-tól az alacsonyabb szintű jogszabály megsemmisítését. Egy másik tanulmány tárgya lehetne, hogy miként viszonyul ehhez az alkotmányi rendelkezéshez a jogalkalmazói gyakorlat: az előbbi példából láthattuk, hogy van olyan bíróság, amely továbbra is csupán érvelési eszközhöz tekinti, de született már olyan bírósági határozat is, amely az ilyen kérdések eldöntését – mint al-

kotmányossági problémát – az AB hatáskörébe tartozónak ítélte.⁶

Halmai Gábor idézett írásában maga is elismeri, hogy az általa adott jogértelmezés és a hatályos jogi szabályozás között ellentét feszül, éppen ezért ideális megoldásnak a törvényhozó beavatkozását tartaná, ami a „tényleges” alkotmányjogi panasz jogintézményének megteremtését jelentené. Ebben a modellben a bíró mellőzhetné az általa alkotmányellenesnek tartott jogszabály alkalmazását. A jogerős döntéssel szemben, az abban foglalt alkotmányértelmezés hibás voltára hivatkozva a felek az AB-hoz fordulhatnak, amely az alkotmányértelmezés helyességéről és az ügy érdeméről is döntene.⁷ Hanák András érvelésében szintén számot vet azzal, hogy az Abtv. fent idézett rendelkezése összeütközésben van az általa alkotmányosnak és követendőnek tartott megoldással. Ezért szükségesnek tartja az alkotmány közvetlen bírói alkalmazásához illeszkedő keretek megteremtését, bár azt nem részletezi, miben is állna ez a keret.⁸

Annyiban osztom a fentebb hivatkozott szerzők véleményét, hogy kialakulhatnak olyan helyzetek, amikor morálisan indokolt lehet közvetlenül az alkotmányt alkalmazni. Így lehetségesnek látok egy olyan jogalkotói megoldást, amely megfelelő biztosítékok mellett megengedné a bíró számára az alkotmányellenes tételes jogi rendelkezés félretételét. Például előírhatná azt, hogy kírívó és nyilvánvaló alkotmányellenesség esetében, amikor az alkotmánybírói vizsgálat miatti idővesztés helyrehozhatatlan következményekkel járna, a bíró eltekinthetne a kérdéses jogszabály alkalmazásától. A határozat meghozatalát követően pedig lehetőséget kellene biztosítani az AB számára, hogy mind a feltételek fennállását illetően, mind tartalmi vonatkozásban végső döntést hozzon – ha szükséges, akár gyorsított eljárásban. Úgy vélem, egy ilyen korlátozott alkotmányossági kontroll bevezetése azoknak az aggodalmait is eloszlatná, akik attól tartanak, hogy egy efféle rendelkezés kiszámíthatatlanná tenné a jogrendszert.⁹ Azt azonban hozzá kell tennem, hogy ezt a megoldást egy szakmailag megalapozottan döntő és meggyőző érvekkel dolgozó alkotmánybíró esetében tudnám elképzelni. A magyar Alkotmánybírók közelmúltbeli néhány fontos döntéséből viszont más kép rajzolódik ki (lásd alább).

Nem véletlen, hogy a magam részéről azt tartanám helyesnek, ha csak „alkotmányos végszükség” esetében avatkozhatna be az AB a rendes bíróságok ítélkezésébe. Ennek az álláspontnak az igazolásá-

hoz szükség van arra, hogy mérlegre tegyem a tényleges alkotmányjogi panasz ellen és mellett szóló indokokat. Az érveket és az ellenérveket két csoportra bontva vizsgálom. Az egyikben a konkrét problémát illetően egymással szemben álló alkotmányos elvek, a másokban a jelenlegi magyar politikai és jogi kultúra állapotára tekintettel megfogalmazható indokok szerepelnek.

Az első csoportban az alkotmánybírói kontroll mellett szóló érv, hogy az alkotmányosság követelménye a bírói gyakorlatra is vonatkozik, nem csupán a jogalkotóra. A jogi normák jelentős hányada ugyanis a bíró jogalkalmazás során nyeri el teljes értelmét, és ez az értelem rögzül a későbbiekben, ezért fontos lehet ennek a tevékenységnek az alkotmányossági kontrollja is. Ugyanakkor, ha mélyebbre ásunk, és azt kérdezzük, hogy mi a célja az alkotmánybíráskodásnak, akkor általában azt a választ kapjuk, hogy az empirikus értelemben vett többség akaratát, vagy legalábbis preferenciáit kifejező politikai jogalkotás bizonyos fontosnak tartott elvek és jogok alapján történő kontrollja. Mivel leginkább a törvényhozó van abban a helyzetben, hogy az állampolgárok életét döntően befolyásolja, és a döntés kialakításakor igen sokféle értéket és érdeket mérlegelhet, az önkényesség és az alkotmányellenesség veszélye itt a legnagyobb. A jóval szűkebb jogi-szakmai keretek között tevékenykedő bíróságok

ilyen módon szignifikánsan kisebb veszélyt jelentenek az alkotmányosságra. Ennek ellenére nem kétséges, hogy adott esetben a bírói gyakorlat is lehet alkotmányosértő. Ezt a veszélyt azonban el lehet háritani úgy is, hogy a törvényhozó a gyakorlattal ellentétes jogszabályt alkot, és azt is mérlegelni kell, hogy az ilyen jellegű veszély eléggé közvetlen és egyértelmű-e ahhoz, hogy leküzdéséhez jelentősen növeljük az egyik politikaformáló intézmény súlyát. Az alkotmánybírók a jogalkotás kontrolljával a rendes bíróságokhoz képest már így is sokszoros hatékonysággal tudják befolyásolni egy politikai közösség életét, s ha ehhez még hozzáadjuk a bírósági gyakorlat ellenőrzésének jogát, akkor mindhárom klasszikus hatalmi ág – de legalábbis ezek tevékenységének igen jelentős része – egyetlen szervezet kontrollja alá kerül. Ráadásul a különböző jellegű jogi normák alkotmányossági vizsgálata nem azt jelenti, hogy az alkotmánybíró csupán egy szűk dimenzióban gyakorolhatja ellenőrzést. Minden jogi normának van kapcsolata alkotmányos elvekkel, illetve alapjogokkal, tehát potenciálisan minden jogi aktus érintett lehet, másrészt az alapjogok és az alapelvek rendkívül szer-

LEHETSÉGESNEK LÁTOK EGY OLYAN JOGALKOTÓI MEGOLDÁST, AMELY MEGFELELŐ BIZTOSÍTÉKOK MELLETT MEGENGEDNÉ A BÍRÓ SZÁMÁRA AZ ALKOTMÁNYELLENES TÉTELES JOGI RENDELKEZÉS FÉLRETÉTELÉT.

teágazók, a modern, demokratikus államokban szinte a társadalmi élet minden aspektusa összefüggésben áll ezek valamely konkrét fajtájával. Hogy mit olvas ki a bíróság ezekből a jogi indokokból, az sok esetben igen jelentős mértékben függ a döntéshozó értékfelfogásától.

E megfontolásokra tekintettel számomra alapvetőnek tűnik annak a kérdésnek a megválaszolása, milyen garanciák biztosíthatják, hogy egy ilyen jellegű hatalom gyakorlójának jogértelmezése nem válik önkényessé. Abból a jogelméleti közhelyből kiindulva, hogy a jogalkotó nem tud szabályt alkotni egy norma értelmezésére, azt mondhatjuk, hogy normatív módja nincs az önkény kizárásának. Így nem bízhatunk másban, mint az alkotmánybírói érényekben, abban, hogy a testület tagja „rendelkezik a szükséges judíciummal ahhoz, hogy eldöntse, álláspontja alátámasztásához indokolt-e bátor, innovatív dogmatikai megoldásokat alkalmazni, vagy épp ellenkezőleg, bölcsebb, ha önmérsékletet tanúsít, arra törekszik, hogy érvelése a lehető legkisebb mértékben kösse meg a bíróság kezét a későbbiekben”.¹⁰ Annak megválaszolásában, hogy várhatjuk-e ezt a judíciumot a magyar Alkotmánybíróságtól, már nem az absztrakt elvek játszanak szerepet, hanem az indokok másik csoportja, amelyek a jelenlegi hazai jogi és politikai kultúra példáiból építkeznek.

Ebben a csoportban a tényleges alkotmányjogi panasza bevezetése mellett szóló érv az, hogy a magyar bírák nem tűnnek érzékenyek az általuk alkalmazandó jogszabályi rendelkezések alkotmányosságára, ami abban is megmutatkozik, hogy meglehetősen passzív az alkotmánybírói kezdeményezések terén.¹¹ Ennek az „érzékletlenségnek” a kialakulásában és fennmaradásában több tényező is szerepet játszik. A magyar bírák szakmai képzése sokkal inkább a jogszabályok alkalmazásának technikai oldalára koncentrált, mint a szabályok mögötti (alkotmányos) igazoló elvek feltárására, ezért a későbbiekben sem lesznek hajlamosak arra, hogy a jogszabályok konkrét szövegét összevegyék a sokszor tágan megfogalmazott, bizonytalan tartalmú alkotmánybeli rendelkezésekkel. A magyar bírák továbbá „karrierbírák”, akik többnyire nagyon fiatalon kerülnek ebbe a hivatalba, és előmenetelük döntően ahhoz igazodik, hogy ítélezésük megfelel-e a felsőbb szintű bíróságok által kialakított gyakorlatnak. Ez a gyakorlat pedig nem híres arról, hogy nagy súlyt helyezzen az alkotmányossági kérdésekre. Egy ilyen rendesbírói praxis felett igazolható lenne az AB kontrollja. Azonban azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy „itt és most” miként működik az a fórum, amelyik a végső alkotmányossági kontroll gyakorlására volna jogosult.

Amint azt már többen szóvá tették,¹² a magyar alkotmánybírák kiválasztásakor a jelöltek aktuálpolitikai szempontból fontos „paraméterei” egyre inkább felülírják szakmai kvalitásaikat és addigi tudományos munkásságuk értékeit. Önmagában azonban ez a tény még csak a feltételeit teremti meg egy (aktuálpolitikai) preferenciák szerint ítélező testületnek. Ha viszont szemügyre vesszünk néhány, politikai aspektusból kiemelkedő fontosságú alkotmánybírói határozatot, akkor azt kell mondani, hogy a politikai jellegű szelekció talaján szárba is szökött már egy legalábbis aggályosnak minősíthető gyakorlat.

A kezdetek még a Sólyom-féle Alkotmánybíróság idejére nyúlnak vissza, annak ellenére, hogy az említett szelekciós problémák akkor sokkal kisebb súlyjal jelentkeztek. A Bokros-csomag bevezetését szolgáló egyik törvénnyel kapcsolatos határozatukban a bírák fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy diszkriminatív az a szabályozás, amelyik kizárja a családi pótlékra jogosultak köréből a tízmillió forintos értéket meghaladó lakással vagy üdülővel rendelkezőket, illetve azokat, akiknek tulajdonában kétmillió forintnál értékesebb személygépkocsi van.¹³ Az indokolás szerint az ilyen eszmei értékű vagyonnal rendelkezők nem biztos, hogy nem lehetnek rászorultak, mások ellenben kaphatnak családi pótlékot, akik esetleg nem rendelkeznek a fenti vagyontárgyakkal, ellenben van autójuk, teherautójuk, kamionjuk, luxusyachtjuk vagy éppen helikopterük. Arról azonban hallgat a határozat, hogy ez a megkülönböztetés észszerű alapokon nyugodott, mivel egyrészt lényegesen leegyszerűsítette a jogosultság elbírálásának menetét, másrészt olyan személyeket zárt ki a jogosult körből, akik tipikusan nem szorulnak családi pótlékra.¹⁴

Időben jóval közelebbi az az AB határozat, amely átengedte a kettős állampolgárságról szóló népszavazási kérdést, annak ellenére, hogy az lényegesen érintette volna Magyarország nemzetközi jogi kötelezettségeit (ebben a tárgykörben nem lehet népszavazást tartani), a meghozandó törvény diszkriminatív lett volna (indokolatlanul tett volna különbséget a hazánkban már letelepedett magyarok hátrányára azokkal szemben, akik szülőföldjükön maradtak), és a döntés szemben állt a hatályos népszavazási törvénnyel [1998. évi III. törvény 13. § (1) bekezdés], amelyik követelménnyé teszi, hogy a népszavazásra bocsátandó kérdés megfogalmazása mindenki számára egyértelmű legyen.¹⁵ A kettős állampolgárságról szóló kérdés esetében viszont alkotmányjogászok számára sem volt egyértelmű, hogy az pontosan milyen törvény megalkotását követeli meg a parlamenttől. Ezeknek az ellenérveknek a cáfolatára nem tért ki az AB.¹⁶

Kronologikus sorrendben a következő nagy port felvert AB határozat a droghatározat volt, mellyel több szakíró is vitába szállt.¹⁷ A határozatot szinte minden oldalról kritika érte (hatáskörtúllépés, a tudományos eredmények figyelmen kívül hagyása, veszélyes paternalizmus), de a legsúlyosabb mind közül az, hogy az önrendelkezési jog és az annak korlátozására vonatkozó érvek mérlegelésével adós maradt a testület,¹⁸ így a döntés valódi okait illetően tág tere nyílik a találgatásoknak.

Ebbe a sorozatba látom beilleszthetőnek az AB jogegységi határozatát, amelyben a testület a hatáskörére vonatkozó jogszabály kiterjesztő értelmezésével jutott arra a következtetésre, hogy megsemmisítheti az LB jogegységi döntéseit.¹⁹ Az érdemi ellenérvekkel való csatába szállást ebben az indokolásban sem kockáztatta meg az Alkotmánybíróság.²⁰ (E döntés következtében tehát már jelenleg is léteznek tényleges alkotmányjogi panasz a jogegységi határozatokra nézve).

Végül pedig egy újabb népszavazással kapcsolatos alkotmánybírósági állásfoglalás érdemel figyelmet. Amint ismeretes, a vizitdíj sorsáról döntő népszavazási kérdés alkotmányosságára vonatkozó határozatában az AB lehetőséget látott a jövőbeli költségvetés bevételi és kiadási oldalával kapcsolatos kezdeményezések külön-külön történő elbírálására, és azt mondta, hogy csupán a kiadási oldalra vonatkozó népszavazási kezdeményezés alkotmányellenes. Hogy ez a döntés milyen észszerű indokon alapul, arról szintén nem kapott felvilágosítást a nagyközönség.²¹

Az ismertetett alkotmánybírósági határozatokban három közös vonást fedezhetünk fel. Az első az adekvát érvelés hiánya, a második az, hogy kiemelkedő a döntések politikai jelentősége, a harmadik pedig, hogy rendkívül aktivistának minősíthetők. Ez a tendencia megítélésem szerint olyan közvetlen veszélyeket rejt magában (például a parlament szerepének nagyfokú leértékelődése, a szakmai szempontok háttérbe szorulása az ügyek eldöntésekor), amelyek miatt addig nem látom igazolhatónak a tényleges alkotmányjogi panasz intézményének bevezetését, amíg a jelenlegi politikai és jogi kultúra nem változik meg gyökeresen.

A rendesbíróságok által – az Alkotmánybíróság ellenőrzésével – gyakorolt alkotmánykontroll mellett egy másik, szintén vitákat generáló probléma, hogy az egyes jogszabályok értelmezésekor vagy bizonyos jogosultságok és kötelezettségek tartalmának meghatározásakor a bíróság figyelemmel lehet-e az al-

kotmányos elvekre, követelményekre és az Alkotmánybíróság döntéseire, azaz értelmezheti-e az alkotmányt az adott ügy eldöntésének érdekében. Sokan ezt természetesnek tekintik,²² vannak viszont, akik úgy vélekednek, hogy ezt sem tehetik meg a bíróságok.

Pokol Béla úgy látja, hogy az „alkotmányjogiasítás” negatív fejlemény lenne, mivel a bírák a letisztult dogmatikájú jogági szabályok helyett az alkotmány „nyitott” normáihoz mérnék a felek kérelmeit, azaz veszélybe kerülne a jogrendszer kiszámíthatósága.²³ Takács Albert impliciten tagadja a bírói alkotmányértelmezés lehetőségét, amikor úgy érvel, hogy az értelmezés nem más, mint annak eldöntése, alkalmazható-e az adott tényállásra a jogszabály, és a bíró már nem vizsgálhatja annak összhangját az alkotmánnyal.²⁴

Holló András némileg megengedőbb álláspontot foglal el ebben a kérdésben, s bár írásából kitűnik, hogy kizárólag az Alkotmánybíróságot tartja az alkotmány értelmezésére hivatott testületnek, azt elismeri, hogy az LB jogegységi döntéseiben hivatkozhat az alkotmányra. Világossá teszi, hogy a többi bírót inkább csak a „közreműködő alkotmányértelmező” szerepében

látná szívesen, akiknek értelmezése csak arra terjed ki, hogy megállapítsák, kezdeményezniük kell-e az Alkotmánybíróság eljárását.²⁵ Hasonló Paczolay Péter véleménye. Elismeri, hogy más szervek is értelmezhetik az alkotmányt, de azt mondja, hogy erre csak a „nyilvánvaló” rendelkezések alkalmazása során van lehetőségük. Ha nincs világos értelmezés, akkor az Alkotmánybíróságnak kell a színre lépnie.²⁶

A magam részéről – ismételten a tételes jogi szabályok által biztosított mozgási lehetőségekre figyelemmel – nem látok olyan objektív akadályt, amely elzárná a bírákat attól, hogy a jogalkalmazás folyamatában figyelemmel legyenek az alkotmányban megjelenő értékekre. Úgy vélem, hogy ez az álláspont összefér a fentiekben ismertetett jogszabályi helyek bármilyen tartható értelmezésével. De nem csupán a pozitív jogból kiindulva juthatunk erre a következtetésre. Ha sorra vesszük a bírói alkotmányértelmezés tilalma melletti érveket, akkor azt látjuk, erősebbek azok az indokok, amelyek annak megengedése mellett szólnak.

Pokol Béla álláspontjával szemben egyrészt az hozható fel, hogy az ítékezés kiszámíthatósága nem az egyetlen érték, amelyre a bírónak tekintettel kell lennie. Adott esetben elképzelhető, hogy a jogszabály szövegéhez való merev ragaszkodásnál vannak

NEM LÁTOK OLYAN
OBJEKTÍV AKADÁLYT,
AMELY ELZÁRNÁ A BÍ-
RÁKAT ATTÓL, HOGY
A JOGALKALMAZÁS
FOLYAMATÁBAN FI-
GYELEMMELEGGYEN-
NEK AZ ALKOTMÁNY-
BAN MEGJELENŐ ÉRTÉ-
KEKRE.

fontosabb értékek is, melyek igazolhatóvá tehetnek egy bírósági döntést, ilyen lehet az is, ha bizonyos alkotmányos elvekre figyelemmel – természetesen a kellő megfontolás után – a bíróság másképp dönt, mint ahogyan az a jogszabály szövegéből logikusan következne. Ilyen helyzet fordulhat elő akkor, amikor a klasszikus értelmezési módszerek felhasználásával csak abszurd eredményre juthatna a bíróság.²⁷ A másik ellenvetés az lehet, hogy nem csupán az alkotmányra való hivatkozás teheti kiszámíthatatlanná a jogrendszer működését; a magyar ítélkezésben számos példa akad arra, hogy az alkotmányra történő bármilyen hivatkozás nélkül is meghökkenítő ítéletek születnek.²⁸ Nem hiszem tehát, hogy önmagában az alkotmányos megfontolások kirekesztése biztosítaná a megfelelő színvonalú ítélkezést. Ez utóbbit, véleményem szerint, sokkal inkább a döntések átgondoltságán és az indokolásban használt érvek meggyőző erején lehet lemérni.

Takács Albert felfogása, álláspontom szerint, túlzottan leszűkíti a jogértelmezés fogalmának hatókörét. Előfordulhat olyan helyzet, amikor többféle döntéshez is igazolást nyújthat egy adott jogszabályhely, és ezek között van olyan, amelyik alkotmánykonform, és van, amelyik nem. Ha ilyen esetben egy jogi szöveg több lehetséges jelentéstartalma közül azt választja a bíró, amelyik a leginkább összhangban van az alkotmányos értékrenddel, akkor szükségszerűen bevonja az értékelési folyamatba az alkotmányt is, és vizsgálhatja a különböző jelentésváltozatok alkotmányhoz való illeszkedését.²⁹ A Takács Albert által alátámasztó érvként felhívott eseti döntés pedig nehezen védhető érvelést tartalmaz.³⁰ Kimondja ugyanis, hogy a bíróság nem indokolhatja az alkotmánybírósági eljárás kezdeményezése iránti kérelmet elutasító határozatát, mert akkor szükségszerűen normakontrollt végezne, ami kizárólag az Alkotmánybíróság feladata. Ezzel az érveléssel nem csupán az a baj, hogy az indokolással a bíróság még nem végez normakontrollt, hanem az is, hogy amikor a bíróság azzal a törvényi lehetőségével él, hogy kezdeményezi az Alkotmánybíróság eljárását, akkor ugyancsak értékelnie kell az alkalmazandó norma alkotmányosságát.

Holló Andrásnak a kérdésben elfoglalt pozíciójával kapcsolatban először az tűnik fel, hogy csupán a jogegységi döntések esetében említi meg a lehetőségét annak, hogy a bíróság az alkotmányra hivatkozzon. Nem világos, hogy miért tesz különbséget a különböző rendesbírósági határozatok között. Ennél azonban fontosabb, hogy az Alkotmánybíróságon kívül nem ismer el más legitím alkotmányértelmező szervet. Bár az Abtv. kimondja, hogy az Alkotmánybíróságot megilleti az alkotmányértelmezés joga, ezt

a rendelkezést nem lehet úgy olvasni, hogy semmilyen más szervezet vagy személy nem értelmezheti az alkotmányt, hiszen értelmezés nélkül nem ismerhetnék meg az alkotmány által támasztott követelményeket és nem tudnának igazodni azokhoz. Maga az Alkotmánybíróság is megállapította, hogy „az Alkotmány értelmezésére nem kizárólag az Alkotmánybíróság jogosult. Az Országgyűlést is megilleti az a jog, hogy hiteles értelmezést fűzzön az Alkotmány valamely rendelkezéséhez, s ezen túlmenően, tevékenységük ellátása során a jogalkotó és jogalkalmazó szervek is értelmezik az Alkotmányt.”³¹

Mindezek tükrében – és ez Paczolay Péter álláspontjára is vonatkozik – szükség volna arra, hogy világos kritériumokat kapjon a bíró arra nézve, meddig mehet el ő az alkotmányértelmezésben és hol kezdődik az Alkotmánybíróság kizárólagos hatásköre. Mivel ilyen kritériumokkal egyik szerző sem szolgál, ezért nehéz lenne a rendesbíróságok tagjaiban számon kérni alkotmányértelmezési kompetenciájuk túllépését.³² E megfontolások alapján a magam részéről a bírói alkotmányértelmezést és a jogszabályok alkotmányos alkalmazásának gyakorlatát legitimnek tartom.

AZ ALKOTMÁNYOSSÁG KÖVETELMÉNYEI A BÍRÓI GYAKORLATBAN

Mielőtt belevágnék a bírósági határozatok elemzésébe, körvonalazni szeretném, miként vélekedem az alkotmány és a bírói ítélkezés kapcsolatáról. Ahogyan azt már korábban említettem, a magyar bírák viszonylag kis szabadsággal rendelkeznek az állampolgárokat illető jogosultságok és az őket terhelő kötelezettségek meghatározásában. Szemben például az Egyesült Államokkal, nálunk a „visszafogott jogalkalmazó” bíró képe az elfogadottabb mind szakmai, mind laikus körökben, és ez az egyik legitimáló érv is a tevékenységükkel kapcsolatban. Talán éppen ezért kevésbé érzékenyek az állampolgárok legalapvetőbb, legfontosabb jogait és kötelességeit meghatározó alkotmányos rendelkezések érvényesülésére. Ennek ellenére természetes követelmény, hogy ítélkezésüknek alkotmányosnak kell lennie. A kérdés az, hogy mikor tekinthetjük alkotmányosnak a bírói jogalkalmazást. Ennek követelményrendszerét két dimenzióban vizsgálom. Elsőként a bírákkal szembeni formális elvárásokat tárgyalom, és azt, hogy ezek miként határozzák meg a tartalmi alkotmányos indokok figyelembe vehetőségét. Ezt követően az alkotmánnyal kapcsolatos bírói attitűdök alapján támasztható igényekről lesz szó.

A formális értelemben vett alkotmányossági követelmények a következő elvekből határozhatók meg: a hatalmi ágak elválasztása, a bírói függetlenség és semlegesség, valamint a jogbiztonság. Ezek közül a hatalmi ágak elválasztásának elve azt követeli meg a bírótól, hogy ne kerüljön jogalkotói szerepbe, azaz ne hozzon olyan döntést, melynek indoka racionális, meggyőző szakmai érveléssel nem vezethető le a már rendelkezésre álló, az esetre vonatkozó jogból. Ha ennek a létező jognak a célja, értelme nem egyeztethető össze a bíró nézeteivel, akkor e nézeteit köteles háttérbe szorítani, ha pedig úgy érzi, hogy a meglévő jog valamely rendelkezése az egész politikai közösség számára sérelmes lehet, akkor módja van az Alkotmánybírósághoz fordulni.

A bírói függetlenségnek az az értelme, hogy a bíró szakmai meggyőződéseit ne rendelje alá egyéb, például politikai megfontolásoknak. Tehát ha egy adott ügyben többféle jogi megoldás is elfogadható, akkor ne a személyes értékpreferenciái alapján döntson, hanem olyan határozatot hozzon, amely a szakmai közönség és a nyilvánosság felé a legjobb érvekkel igazolható.

A jogbiztonság sem a jogszabályok mechanikus követését jelenti, hanem azok komolyan vételét. Ez megköveteli, hogy egy adott jogi helyzet kezelésénél a bíró a jogszabály értelmének megfelelően végezze a tevékenységét, és ezt az értelmet minden releváns esetben érvényesítse. Eljárása során tehát az általa tárgyalt ügyre vonatkozó jogszabályokat alaposan át kell gondolnia, és ügyelni kell arra, hogy jogi megoldása összeférjen a releváns jogi normák racionálisan elfogadható olvasatával. Ha pedig olyan helyzet alakul ki, hogy több egyformán indokolható döntés is hozható, akkor a minimális elvárás az lehet, hogy fejtse ki a lehetséges álláspontok mellett és ellen szóló érveket, és tegye egyértelművé, hogy miért preferálja az egyik vagy a másik megoldást. Ennek konkrét megnyilvánulására lehet példa az, amikor a bíró az indokolási kötelezettségen tényleg azt érti, ami az valójában: a döntés ésszerű, érthető és világos igazolása, és nem csupán tényállítások és jogi rendelkezések egymás mellé helyezése, vagy éppen csak egy másik bíró számára érthető szakzsargon „előállítás”. Azért tartom lehetségesnek, hogy ezt a fajta jogalkalmazói ideált a „jogbiztonság” elnevezéssel illessük, mert egy ilyen karakterű ítékezés nyújthatja a felek számára azt a biztonságot, hogy ügyük elbírálása „jó kezekbe” került.

Míndezen a formai követelmények jórészt behatárolják a tartalmi értelemben vett alkotmányosság te-

riületét. A fenti megfontolásokból kibontakozó „normatív pozitívista”³³ koncepció például nem engedi meg azt, hogy a bíró olyan tartalmi alkotmányossági érvekre alapozza döntését, amelyek például azzal járna, hogy nem alkalmazza azt az ügyre vonatkozó konkrét szabályt, amelyet a maga részéről alkotmányellenesnek ítél. Milyen szerepet játszhat akkor a tartalmi értelemben vett alkotmányosság a bírói munka során? Megítélésem szerint akkor van lehetőség tartalmi érvek figyelembevételére (mint amilyen például az emberi méltósághoz vagy a személyes szabadsághoz való jog), amikor az esethez legközelebbi jogi normák³⁴ (alacsonyabb szintű jogszabályok, korábbi bírói döntések stb.) nem adnak egyértelmű eligazítást. Ez akkor fordulhat elő, ha az eldöntendő ügy tényei nem illeszkednek ezekhez a normákhoz, mert más jogi indokokat is figyelembe kell venni a jogalkalmazás során, vagy egyszerűen nincs megfelelő lokális jogi norma az eset eldöntéséhez, így a bírónak viszonylag tág mozgásteret nyílik a mérlegelésre. Ezekben az esetekben szolgáltathatnak az alkotmányos elvek és alapjogok megfelelő jogi indokot a döntéshez. Azonban az ilyen helyzeteket is tovább bonthatjuk két csoportra. Vannak olyan egyértelmű, jelentésüket tekintve mindenki által elfogadható rendelkezései a hatályos alkotmánynak, amelyek kényszerítő erővel vezethetnek valamilyen eredményre. Például a tulajdonformák egyenlőségének elvéből egyenesen következik, hogy nem lehet súlyosbító körülményként figyelembe venni, ha valakinek a bűncselekménye az állami vagyont károsítja.

A BÍRÓI FÜGGETLENSÉGNEK AZ AZ ÉRTELME, HOGY A BÍRÓ SZAKMAI MEGGYŐZŐDÉSEIT NE RENDELJE ALÁ EGYÉB, PÉLDÁUL POLITIKAI MEGFONTOLÁSOKNAK.

Előfordulhatnak azonban olyan helyzetek is, amikor hasonló szituáció fennállásakor többféle értelmezést is megenged az alkotmány adott szakasza, vagy éppen több alkotmányos alapjog, illetve alapelv ütköztethető egymással. Ez következik be például akkor, amikor a szólásszabadság és az emberi méltósághoz való jog ütközik egymással egy rágalmasági ügy kapcsán, és a bírónak állást kell foglalnia e két alapjog terjedelmét illetően. Az ilyen esetekben elkerülhetetlenül szerepet játszanak az indokolásban morális érvek. Mít követel meg az alkotmányosság ilyenkor a bírótól? Mindenekelőtt azt, hogy adjon számot arról, az adott ügy körülményeire tekintettel a választott értelmezést miért tekintette fontosabbnak egy másik értelmezésnél. Azt is megköveteli, hogy morális érvrendszer ne legyen szubjektív, a politikai közösség előtt legjobban igazolható morális elvekre támaszkodjon. Így bízhat abban, hogy indokait mások is legitimnek fogadják el.³⁵ Végül pedig az az igény merül fel a bí-

róval szemben, hogy későbbi döntéseiben az ésszerűség határain belül maradjon következetes korábbi döntéseinek rációjához.

Az alkotmányos ítélkezésnek van egy másik dimenziója is, ebben azt lehet vizsgálni, hogy miként használja a bíró az alkotmányt, milyen szerepet tulajdonít annak az ítélkezésben. Ebben a vonatkozásban álláspontom szerint az alkotmányosság nem azal kezdődik, hogy a bíró hivatkozik az alkotmány valamelyik passzusára vagy egy alkotmánybírósági döntésre. Az alkotmányosság alapját valójában a bírói szerep komolyan vétele jelenti. Ezt a fajta beállítódást nevezem „csendes” vagy „implicit” alkotmányosságnak. Nem kell hogy az alkotmány mint hivatkozás megjelenjen a határozat indokolásában, viszont a döntésnek összhangban kell lennie az alaptörvény szellemével. A bírói függetlenség és az ártatlanság vélelmének alkotmányos elvéből származtatható például az a követelmény, hogy a büntetőbíró ne vegye át az ügyészi szemléletet, ne a vádlott elítélését tekintse „természetesnek”. Ennek a szemléleti problémának a leküzdéséhez nem szükséges az alkotmányra hivatkozni, azonban messzemenően annak szellemében kell eljárni. Ha az alkotmányosságot ebben az értelemben fogjuk fel, akkor a bíróságnak az alkotmányra vagy alkotmánybírósági döntésre való hivatkozáskor (ami egyet jelent az „aktív” vagy „explicit” alkotmányossággal) egyértelmű kapcsolatot kell felmutatnia határozatának eredménye és a hivatkozott alkotmányi rendelkezés között. Más szóval: ne csupán „díszítőelemként” használja az alkotmányt, vagy még rosszabb esetben „álcaként” egy problematikus döntés utólagos igazolásához, hanem építse be szervesen az érvelésbe, adja okát, hogy mennyiben releváns a felhasznált alkotmányos rendelkezés a szóban forgó jogi probléma megnyugtató megoldásához.

Talán feltűnt az olvasónak, hogy a bírói gyakorlattal szembeni alkotmányossági követelmények tárgyalásakor nem használtam az „alkotmányos büntetőjog” vagy az „alkotmányos büntetőeljárás” kifejezést. Ezzel azt akartam elkerülni, hogy összemosódjanak az alkotmányos bírói gyakorlatra és a jogszabályok alkotmányosságára vonatkozó igények. Az előbb említett kategóriák körül nagy jelentőségű vita bontakozott ki a hazai tudományos folyóiratokban, de az e vitában megjelent vélemények túlnyomó többsége a kialakítandó jogszabályok alkotmányossága körül forgott, és nem a bírói gyakorlattal szembeni elvárásokat fogalmazta meg. A következőkben ismertetendő – az LB által közzétett, az alkotmányra való hi-

vatkozást tartalmazó – bírósági határozatok elemzésének és értékelésének az lesz a fő szempontja, hogy mennyire tesznek eleget a bírói ítélkezéssel kapcsolatos kritériumoknak.

A BÍRÓI GYAKORLAT

1990 óta hozzávetőlegesen 2500 büntetőjogi tárgyú döntést tett közzé az LB, amelyek közül kevesebb mint százban szerepel az alkotmánnyal összefüggő hivatkozás. A szintén közzétett 178 elvi bírósági határozat között 18 ilyen találtam. Ez a négy-, illetve tízszázalékos arány önmagában nem tűnik soknak, főként ha azt is tekintetbe vesszük, hogy ezek jelentős hányada pusztán „technikai” jellegű utalás. Technikai jellegűt azt értem, hogy az alkotmányos hivatkozás nem valamilyen jogalkalmazói dilemma megoldása érdekében történik, hanem mert az konkrét előírást tartalmaz, ilyenkor nincsen más norma, nincsen másik jogi érv, amellyel össze kellene vetni bizonyos alkotmányos rendelkezéseket. Amikor például az Alkotmánybíróság *ex nunc* hatállyal megsemmisítette azokat a büntetőeljárás szabályokat, amelyek szerint a törvényességi óvás alapján a terheltre kiható hatállyal a jogerős határozatban megállapítottnál hátrányosabb rendelkezést lehet hozni, akkor az LB az ezt követő, törvényes-

AZ ALKOTMÁNYOSSÁG ALAPJÁT VALÓJÁBAN A BÍRÓI SZEREP KOMOLYAN VÉTELE JELENTI. EZT A FAJTA BEÁLLÍTÓDÁST NEVEZEM „CSENDES” VAGY „IMPLICIT” ALKOTMÁNYOSSÁGNAK.

segi óvás alapján indult eljárásokban mindig hivatkozott a vonatkozó határozatra, mikor a terhelt terhére kellett volna döntést hozni és csupán a jogsértés megállapítására szorítkozott.³⁶ Az érdeminek tekinthető hivatkozások esetében a kérdés az, hogy azokban az ügyekben, ahol az alkotmány vagy valamelyik alkotmánybírósági döntés szerepet kapott, ott ezek az indokok mennyire illeszkednek a jogi érvelésbe.

A nem csupán technikai jellegű hivatkozásokat célszerű két csoportra bontani. Relatív kevesebb problémát vetnek fel azok a bírósági döntések, amelyek nem egy alapjog vagy egy alapelv tartalmának megállapítása körül forognak, hanem az alkotmány valamely konkrét megfogalmazású szakaszát vagy az arra vonatkozó alkotmánybírósági döntést idézik. E döntések vizsgálatával folytatom a sort.

Viszonylag nehezen indult az alkotmánybírósági döntések értelmezése és azok beépítése a jogász érvelésbe. Az egyik legérdekesebb példát erre azok az alsóbb fokú bíróságok szolgáltatták, amelyek a halálbüntetés megsemmisítése után azt a jogi álláspontot képviselték, hogy a határozat eredményeként a fiatalok esetében a legsúlyosabb büntetés (15 évig

terjedő szabadságvesztés) helyett csak az eggyel kevésbé szigorú büntetés (10 évig terjedő szabadságvesztés) szabható ki. A korabeli törvény ugyanis a felnőttek esetében halállal is sújtható bűncselekmények büntetéseként írta elő a 15 évet a fiatalok esetében. Az LB-nek kellett aztán rámutatni az érvelés tarthatatlanságára.³⁷

Több más ügyben azonban maga az LB volt az a fórum, amelyik nem volt hajlandó követni az AB egyértelmű iránymutatását.³⁸ Az Alkotmánybíróság 6/1992. (I. 30.) AB határozatában megsemmisítette azt a Btk.-beli rendelkezést, amelyik pönalizálta a társadalmi vagyoni kárt okozó, gondatlanságból elkövetett rongálást is. Egyúttal elrendelte azoknak a jogerősen lezárt határozatoknak a felülvizsgálatát, amelyekben e jogszabályhely alapján szabtak ki büntetést. Az AB rendelkezésének nyilvánvaló célja és értelme az volt, hogy azokban az esetekben, amelyekben a megsemmisített jogszabály alapján ítélték el valakit, orvosolható legyen a jogsérelem. Az LB azonban úgy döntött, hogy mivel a megsemmisítés ideje előtt a szóban forgó szabály a hatályos jogrendszer része volt – és a felülvizsgálat során mindig az alapügy idején hatályos szabályokat kell figyelembe venni –, nem hoz az ilyen ügyekben felmentő határozatot. Ebben az indokolásban nem csupán az a problematikus, hogy meg sem próbálta megállapítani, mi lehet akkor az Abtv. vonatkozó szabályának értelme és milyen viszonyban áll ez a törvényességi óvás akkor hatályos szabályaival, hanem az is, hogy hiábavalóvá teszi az AB ilyen irányú rendelkezéseit, így közvetve az AB-nak erre lehetőséget adó jogszabályt, az Abtv. 43. § (3) bekezdését nyilvánítja alkalmazhatatlannak. Paradox módon éppen az egyik ilyen határozat (BH 1994. 1.) hivatkozott arra, hogy a Magyar Köztársaságban kizárólagosan az AB jogosult a jogszabályok felülvizsgálatára. A kép azonban úgy teljes, ha megemlítjük, hogy egy 2006-ban közzétett döntésében az LB csendesesen revideálta ezt az álláspontját.³⁹

A későbbiekben nem volt példa olyan bírósági indokolásra, amelyik ennyire nyilvánvalóan szembe ment volna valamely alkotmánybírósági döntéssel. Olyan bírói döntés viszont található, amely más aggályokat vet fel az alkotmány adekvát alkalmazását illetően. A BH 2001. 205. számú határozatban a bíróság elvi élel mondta ki azt, hogy a letelepedési engedéllyel nem rendelkező külföldi állampolgárságú elkövetővel szemben a közügyektől való eltiltás mellékbüntetés kiszabásának nincs helye. Az indokolásban idézte az alkotmányt is, amely az akkor hatályos szövege szerint nem biztosított az ilyen személyek számára választójogot, és nem tette kötelezővé számukra a sorkatonai szolgálatot sem (többek között

az ilyen tevékenységektől való eltiltásra vonatkozik ugyanis a közügyektől eltiltás büntetőjogi fogalma). A bíróság arra a következtetésre jutott, hogy az ilyen személyekkel szemben nincs helye – merthogy nincs értelme – a közügyektől való eltiltást alkalmazni. Érdekes a döntésben, hogy a fenti tilalmakat az alkotmány mellett más törvényi rendelkezések is tartalmazták. Miért volt fontos akkor mégis az alkotmányra hivatkozni? A választ megtalálhatjuk, ha tudjuk, hogy az indokolásnak van egy bizonytalan pontja. Ez a bizonytalanság azzal függ össze, hogy a közügyektől eltiltott személy nem kaphat belföldi kitüntetést. Ettől semmilyen jogszabály nem tiltja el a külföldieket, a bíróság pedig azt mondta, „nem valószínű”, hogy az adott ügy elkövetője ilyen kitüntetésben részesüljön. Ha viszont ez csupán a konkrét esetben van így, akkor nem mondhatta volna ki a bíróság általános jelleggel azt, hogy ilyen esetekben nincs helye e mellékbüntetés alkalmazásának. Az olvasóban felmerülhet a gyanú, hogy a – büntetőügyekben egyébként ritka – alkotmányos hivatkozások a döntésnek ezt a gyenge pontját ellensúlyozták.

Más természetű problémát látok az olyan indokolásokban, mint amelyet a BH 2004. 222. számú határozat is tartalmaz. Ebben az ügyben az volt az eldöntendő kérdés, hogy annak ellenére, hogy nem minősül jogi személynek, lehet-e helyi bíróság a sértettje valamely bűncselekménynek. A bíróság idézte az alkotmánynak a bíróságok feladatát kijelölő 45. § (1) bekezdését, bár ez semmivel nem vitt közelebb a fentebb jelzett dilemma megoldásához. Ugyancsak a bíróság volt érintett a BH 1999. 401. szám alatt közzétett döntésben, ahol abban kellett állást foglalni, kizárt-e az ülnöki tevékenység gyakorlásából az a személy, aki igazságügyi szolgálati viszonyban áll a bírósággal. A jogalkalmazó indokolásában az alkotmánynak arra a szakaszára hivatkozott, amely szerint Magyarországon nem hivatásos bírák is részt vesznek az ítélezésben, holott ez a rendelkezés – akárcsak az előző esetben – semmilyen érvet nem szolgáltatott az érdemi döntéshez. E két esetben nem volt tehát indoka az alkotmányra való hivatkozásnak, a döntés e nélkül is ugyanaz lett volna.

Voltak azonban olyan határozatok, amelyekben a bíróság helyénvaló módon alkalmazta az alaptörvényt és az azt értelmező alkotmánybírósági döntést. A BH 1999. 51. számú jogesetben arról kellett döntést hozni, hogy az országgyűlési képviselői mandátum lejárta után felelősségre vonható-e a képviselő a mandátuma ideje alatt elkövetett bűncselekményért. A bíróság az 1092/E/1996/3. AB határozatra támaszkodva megállapította, hogy a külön törvény által biztosított „örökös” mentesség csak a képviselői minőséggel kapcsolatos tevékenységre vonatkozik, így

a megbízás lejártá után egyéb cselekmények esetén a korábbi mentesség nem jelent büntetethetőséget kizáró okot. Ebben az ügyben teljesen releváns volt az alkotmánybírósági döntésre való hivatkozás, mert az egy valódi jogértelmezési dilemma eldöntéséhez szolgáltatott érvet.

Az alkotmányos hivatkozások másik típusa az, amikor a bíróság döntése indokolásában valamely alkotmányos alapelvre vagy az alkotmányban biztosított alapvető jogra utal. A mennyiséget tekintve az ilyen hivatkozásokból jóval több fordul elő, mint az előbbiből, és úgy vélem, hogy a jelentősége miatt is ez a típus érdemel nagyobb figyelmet. Az ilyen esetekben mutatkozik meg, hogy a jogalkalmazók mennyire veszik komolyan a bírói gyakorlat igazoló elveit, a tisztességes eljáráshoz való jogot vagy a jogállamiság alapelvét például, illetve hogy milyen tartalmat és terjedelmet tulajdonítanak azoknak.

A következőkben külön vizsgálom az alkotmányos elvekre és az alkotmányos alapjogokra hivatkozó érveléseket. Elveken azokat az általános megfogalmazású normatív iránymutatásokat értem, amelyek közvetlenül az állam szervei számára fogalmazzák meg fontos kötelezettségeket. Ilyen például a *nullum crimen sine lege* követelménye, a tulajdonformák egyenlősége és a jogállamiság. Ezzel szemben az alapjogok közvetlenül az állampolgárok számára biztosítanak jogosultságokat, amelyekből közvetve vezethetők le az állam korrelatív kötelezettségei. Azért érdemes ezt a megkülönböztetést megtenni, mert az általam vizsgált esetek alapján úgy tűnik, hogy az alapelvekre való hivatkozás és azok beépítése a bírói érvelésbe zökkenőmentesebben történt meg. Ennek az lehet az oka, hogy az alapelveket közvetlenül az állami szervek cselekvésére „méretezték”, és ezért az ezekből fakadó követelmények világosabban jelennek meg a bíróságok számára, mint az alapjogokból következő igények.

A *nullum crimen* és a *nulla poena* alkotmányos elveit az úgynevezett sortűzperek kapcsán kellett – a védői hivatkozásra tekintettel – viszonyba állítania a bíróságnak a nemzetközi büntetőjog ennek elmentmondó szabályaival. Ezekben az ügyekben a bírónak nem volt nehéz dolga, mivel az Alkotmánybíróság e kérdéskört részletesen elemző határozatára, az 53/1993. (X. 13.) AB határozatra támaszkodhatott.⁴⁰ Egy jóval kisebb súlyú cselekmény elbírálásakor az volt a probléma, hogy miként minősül annak a telefonközpontban dolgozó személynek a cselekménye, aki privát beszélgetéseket folytatott a telefonszolgálat saját vonalán.⁴¹ Az alsóbb fokú bíróságok

mindenképp bele akarták „szuszakolni” e cselekményt valamelyik büntetőjogi tényállás keretei közé (leginkább a hűtlen kezelés merült fel). E törekvésekre tekintettel ésszerű volt az LB hivatkozása a *nullum crimen* elvére. Az LB rámutatott arra, hogy amennyiben a konkrét cselekmény tényállási elemei nem azonosak egyik bűncselekmény tényállási elemével sem, akkor bármennyire is elítélendő erkölcsileg a cselekmény, csak polgári jogi kártérítési igényt keletkeztet. Ez a döntés arra is rávilágít, hogy a bírák egy része nem tartja mindig szem előtt az alkotmányos elvek gyakorlati konzekvenciáit.

A *nullum crimen* elvével szorosan összefüggő, de annál általánosabb elvre, a jogállamiságra hivatkozott a bíróság akkor, amikor a „választás rendje elleni büntett” miatt emelt vád alól mentette fel azt a vádlottat, aki üres, kitöltetlen ajánlószelvényeket vásárolt meg, amelyeket aztán nem használt fel. A Btk. vonatkozó rendelkezése szerint ezt a bűncselekményt az is elköveti, aki anyagi juttatás ellenében szerez ajánlást. Az ügyész arra hivatkozott, hogy bár az üres ajánlószelvény nem minősül a választójogi törvény értelmében ajánlásnak, de mivel azzal később visszaélhetett volna, ezért a törvény „szellemével” ellenkezően a vádlott felmentése. A bíróság erre reflektálva tudatosította az indokolásban, hogy az alkotmányban deklarált jogállamiság a büntetőjog számára szigorú korlátokat ír elő, melyek nem teszik lehetővé a szövegtől elrugaszkodó értelmezést.⁴² Ez a példa azt is mutatja, hogy az alkotmányos elvekkel történő érvelés nem feltétlenül teszi kiszámíthatatlanná az ítélezést; itt éppen a jogbiztonság érdekében került sor egy alkotmányos elv segítségül hívására.

Szintén explicit módon bukkant fel a jogi szövegek nyelvtani jelenéséhez és ezáltal a kiszámíthatóság értékéhez való ragaszkodás a következő ügyben. A BH 2000. 190. számú ügyben a védő kifogásolta, hogy a tárgyalás során változott az ülnökök személye, és az új ülnökökkel nem ismertette az ügyész a vádat – holott az ülnökök ugyanúgy részt vesznek a döntéshozatalban, mint a hivatásos bíró. Így szerinte sérültek az igazságos eljárás szabályai, tehát hatályon kívül helyezésre okot adó jogszabálysértést követett el az elsőfokú bíróság. A jogerős döntést hozó bíróság szerint azonban a Be. tételes jogszabályi rendelkezéseinek betartása – melyek ülnökváltozás esetén nem követelik meg a vád újbóli ismertetését – elegendő az igazságos és fair eljárás megvalósulásához. Úgy vélem, hogy ez a bírói mentalitás nem feltétlenül tükrözi az alkotmány feltétlen tiszteletét. A védőnek

TÖBB ALKALOMMAL MÉG
A „MEGERŐSÍTŐ ÉRV” ERE-
JÉT SEM ÉRI EL AZ ALKOT-
MÁNYOS ALAPJOGRA VA-
LÓ UTALÁS, PUSZTA DEK-
LARÁCIÓ MARAD, „DÍSZÍ-
TŐLEMKÉNT” VAN JELEN
AZ ÍTÉLETBEN.

igaza volt abban, hogy ha létezik ülnöki intézmény, akkor azt komolyan kell venni, és nem alkotmányos az a Be.-ben is tükröződő szemlélet, hogy „az ülnöknek úgyszólván mindegy” alapon nem fontos részleteiben megismételni a korábbi tárgyalást, ha csupán az ő személyük változik. A fentiekben kifejtett okok miatt nem vagyok híve annak, hogy a konkrét törvényi rendelkezést félretéve a bíróság közvetlenül az alkotmány szabályai alapján ítélezzen, de arra lehetősége lett volna a másodfokú bíróságnak, hogy az eljárás felfüggesztése mellett alkotmányossági kontrollt kérjen a Be. problematikus rendelkezése miatt, mondván, az ellentétesnek tűnik az alkotmány 57. § (1) bekezdéséből közvetlenül levezethető tisztességes eljárásról való joggal.

Az előbbiektől különböző, nem közvetlenül a jogalkalmazásra irányuló elvet alkalmazott az LB, amikor az alkotmány 9. § (1) bekezdésére, a tulajdoni formák egyenlőségére utalva több ügyben mellőzte a súlyosító körülmények közül annak megemlítését, hogy a cselekménnyel a vádlott társadalmi tulajdonban okozott kárt.⁴³ Ezt az álláspontot nem lehetett volna máshonnan levezetni, mint magából az alkotmányból, így ezek a határozatok szép illusztrációi annak a helyzetnek, amikor a bíróság felismeri, hogy mit követel meg az alkotmányosság, és ennek megfelelően hoz döntést. Azonban az értékeléshez hozzá kell azt tennünk, hogy itt nem volt az alkalmazott elvvel konkuráló másik elv, mivel a súlyosító körülmények felsorolását nem jogszabály, hanem egy formális kötéssel nem rendelkező bírósági kollégiumi állásfoglalás (BK) rögzíti. Ugyanilyen módon, érdemben nyújtott segítséget egy alkotmánybírósági határozat indokolása annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy a vádlott terhére történő fellebbezés hiányában a rendkívüli jogorvoslatot követő eljárás eredményeképp kiszabható-e végrehajtandó szabadságvesztés, ha az elsőfokú bíróság törvényellenesen függesztette azt fel. A döntéshez iránymutatással szolgáló elv az volt, hogy a bűnüldözés sikertelenségének kockázatát az állam viseli.⁴⁴ Szintén helytálló az Alkotmánybíróságnak a lex Zétényi ügyben hozott döntésére való hivatkozás, amelyben az elévülés kapcsán rögzítette az AB a fenti elvet. Ebben az esetben nem volt egyértelmű, hogy a hatóság milyen jellegű cselekménye szakítja meg az elévülést, és a bíróság az alkotmány szellemének megfelelően helyezkedett arra az álláspontra, hogy az elfogatóparancs után kiadott lakcímközlésre irányuló megkeresés nem tekinthető ilyennek, az ismételt megkeresések lehetősége miatt ugyanis a büntetés elévülése sohasem következne be.⁴⁵

Az igazi nehézségek nem is ezen elvek kapcsán merülnek fel, hanem akkor, amikor a bíróság döntésében valamilyen alapjogra utal. Az egyik fajta, már

fentebb is kiemelt gond az, hogy több alkalommal még a „megerősítő érv” erejét sem éri el az alkotmányos alapjogra való utalás, pusztán deklaráció marad, „díszítőelemként” van jelen az ítéletben. Gyakori az az eset, amikor a bíróság csupán – talán didaktikai okokból – hivatkozik valamely alapjogra, de ezzel semmit nem tesz hozzá lényegi érveléséhez. Ebben a körben lehet említeni a BH 1998. 4. és a BH 2005. 237. számú eseti döntéseket. Az előbbiben a magánlaksértés, az utóbbiban az emberrablás bűncselekménye kapcsán tartotta fontosnak kiemelni a bíróság, hogy a tényállások melyik alkotmányos alapjog védelmét biztosítják, de ezen túlmenően ezek az alapjogok semmilyen szerepet nem játszottak az indokolásban. Ugyanakkor nem csupán feleslegesen, hanem kimondottan félrevezető módon használta az alapjogi érvet az alsóbb szintű bíróság a BH 1996. 632. eseti döntés tanúsága szerint. Az ügyben első fokon eljáró megyei bíróság az elítélt feltételes szabadságra helyezés iránti ügyében tartott meghallgatást követően nem hozott érdemi döntést, azt későbbre halasztotta. E „halasztó” végzés ellen élt fellebbezéssel az elítélt, melyet a bíróság elutasított azon az alapon, hogy nem ügydöntő végzésről van szó, így ellene nincs helye fellebbezésnek. Döntésében az 5/1992. (I. 30.) AB határozatra hivatkozott, amely szerint nem sérül a jogorvoslatról való jog, ha az ilyen jellegű határozatok ellen nincs biztosítva külön jogorvoslat. A probléma ezzel az érveléssel az, hogy a bíróságnak a vonatkozó jogszabály szerint mindenképp érdemben kellett volna döntenie, a meghallgatás eredményeképpen nem lehetett volna „halasztó”, nem érdemi döntést hozni. Így az AB határozatra történt teljesen irreleváns hivatkozás inkább rossz színben tünteti fel a bírót, aki egy szakmai „szarvashibát” követett el, melyet nem palástolhat az AB döntésének tekintélye sem.

Külön kategóriát képeznek azok az általam megismert határozatok, amelyekben a védelemhez, illetve a védekezési szabadsághoz való alkotmányos jog jelenik meg a jogi érvelésben. Szemben az előzőleg említett esetekkel, elmondható: annak ellenére, hogy a védekezéshez való jogot nem csupán az alkotmány, hanem a büntetőeljárás törvény is nevesíti, és így a kétszeri hivatkozás redundánsnak tűnhet, hasznos lehet az alkotmányra való hivatkozás. Talán hozzásegíti az alsóbb fokú bíróságokat, hogy különösen ügyeljenek a jog tiszteletben tartására.⁴⁶

A következőkben vizsgált esetekben már bizonyos alapjogoknak a bíróság általi értelmezése játsza a főszerepet, ami a legnagyobb felkészültséget és körültekintést igényli a bíraktól, egyúttal pedig ez árul el a legtöbbet a bíróságok és az alkotmány viszonyáról.

Az EBH 1999. 2. szám alatt közzétett, nagyobb nyilvánosságot is kapott ügynek a tényállása az volt, hogy az elkövető gépjárművel behajtott egy körmenetbe, ezzel és riasztópisztollyal fenyegetve arra kényszerítette a híveket, hogy utat engedjenek számára. Az ügyben eljáró bíróságok mindegyike megállapította a lelkiismereti és vallásszabadság megsértésének büntetettét, de a mi szempontunkból az LB érvelése az igazán érdekes. Az LB bevezetésképpen idézi a vallásszabadságról szóló törvényt és az alkotmány 60. §-át értelmező alkotmánybírói döntésnek a vallásszabadság fontosságára és az ehhez fűződő jog értékére vonatkozó részeit. Amint azonban később világossá válik, mindezek a fejtegetések semmilyen szerepet nem kaptak az érdemi okfejtésben, amelyben a bíróság a Btk. szóban forgó rendelkezését értelmezte. A történeti tényállás objektív elemeinek összevetését a törvény szövegével annyival intézte el, hogy az irányadó tényállás alapján „nem lehet kétséges”, hogy a terhelt az úrnapi körmenetben részt vevő személyeket vallásuk szabad gyakorlásában, abban, hogy a megkezdett vallási szertartásban háborítatlanul, folyamatosan részt vehessenek, erőszakkal és fenyegetéssel akadályozta.

Ez az indokolás azért aggályos, mert nem adott számot arról, hogy miért minősülne az a szabad vallásgyakorlás akadályozásnak, ha valakit rövid időre megzavarnak egy szertartáson való részvételben. A szabad vallásgyakorlás megakadályozása és egy szertartás megzavarása korántsem jelenti ugyanazt, így ki kellett volna térnie arra a bíróságnak, hogy miért nem csupán „megzavarás” történt, amit a jogalkotó egyébként nem pönalizált. Ha az LB logikáját követnénk, akkor az eddigi gyakorlat helyett a garázdaság elkövetőinek jelentős részét nem ezért a cselekményért, hanem a jóval súlyosabb „személyi szabadság megsértése” miatt kellene felelősségre vonni. A garázdaság egyik tipikus elkövetési módja ugyanis az, amikor a garázda rövid időre feltartóztatja a sértettet, átmenetileg megfosztva ezzel személyi szabadságától. A magyar bírói gyakorlat azonban ilyenkor csak garázdaságot állapít meg.⁴⁷ Minderre tekintettel az elemző számára úgy tűnhet, hogy az alapjog fontosságára való terjengős hivatkozás az érvelés e gyenge pontját volt hivatva leplezni. Ennél is fontosabb azonban, hogy ezzel a döntéssel az LB a vallásszabadság jogának olyan jelentőséget tulajdonított, amelyre tekintettel átléphetne egy tételes jogi szabály szövegű értelmezésének korlátait.

Különösen szembeütő ez a nagyvonalúság, ha az előbbi döntés mellé állítjuk a BH 1994. 299. számon közzétett esetet, amelyben arról kellett határoznia az LB-nek, hogy elkövetik-e azok a bőrfejük a

faji csoport elleni büntetett,⁴⁸ akik kimondottan fekete bőrűek és cigányok bántalmazásra gyűlnek össze. A bíróság itt is egy alkotmánybírói döntésre, a közösség elleni izgatásra vonatkozó határozatra hivatkozott, azután szűkítően értelmezve a törvény szövegét arra a következtetésre jutott, hogy ebbe a kategóriába gyakorlatilag csak a szervezett pogromok tartoznak, így csupán az enyhébben büntetendő aljas indokból elkövetett testi sértést látta megvalósulni. Ebben az ügyben azt a „technikát” figyelhetjük meg, hogy az AB-nak azt az indoklását, amelyben nagyobb súlyt ad a szólásszabadságnak, mint a társadalmi béke megzavarása távoli veszélyének, a rendesbíróság arra használja, hogy megerősítse azt az egyébként vitatható álláspontját, amely szerint egy másik népcsoporthoz tartozás ténye miatti bántalmazás sem minősül faji csoport ellen elkövetett bűncselekménynek.

A legtöbb vitát és talán a legnagyobb közfigyelmet is kiváltó értelmezési kérdés a szólás- és véleménynyilvánítási szabadság határait kirajzoló döntésekben jelent meg. Elsősorban a rágalmazás és becsületsértés, illetve a közösség elleni izgatás megállapíthatósága kapcsán találkozhatunk számos, sokszor egymásnak ellentmondó határozattal. Ez annak ellenére is így van, hogy az ügyben több irányadó alkotmánybírói döntés is született.⁴⁹

Mindazonáltal nem mondható, hogy ne játszottak volna szerepet e döntések a bíróságok szemléletének változásában.⁵⁰ Nem csupán azért, mert szinte mindegyik ezzel a témával foglalkozó bírói határozat idézi valamelyiket, hanem azért is, mert különbség van az alkotmánybírói határozatok megjelenése előtti, illetve az azt követő bírói gyakorlat között. Ennek példája, hogy amíg a BH 1994. 171. szám alatt közzétett döntésében a bíróság mint alkotmányellenes utasította el azt a védői hivatkozást, hogy egy közszereplőnek több kritikát kell eltűrnie, mint egy átlagembernek, addig a 36/1994. (VI. 24.) AB határozatot követően, amely az alaptörvénnyel ellentetesnek találta a hatóság vagy hivatalos személy megsértésének bűncselekményét, már nem fordult elő ez az érvelés. Az előbbi bírói döntés meglehetősen szűken húzta meg a szólásszabadság terjedelmét is: „a szólásszabadság tiszteletben tartása nem jelentheti valótlan tartalmú és a becsület csorbítására alkalmas tények állítását, illetve a kulturálatlan, szükségtelenül gyalázkodó jellegű kifejezések használatával megvalósított »kritikát«.” A későbbiek során, minden bizonnyal az AB határozatára is figyelemmel, tárgította a gyakorlat ezen alapjog értelmét.

Vizsgáljuk meg most azt, hogy miként használták fel indokolásaikban a bíróságok ezeket a döntéseket. A BH 1997. 165. számú, a közösség elleni izga-

tás megállapíthatóságával foglalkozó határozat⁵¹ alapjául szolgáló tényállással kapcsolatban az LB annyit tartott fontosnak megemlíteni, hogy „a terheltek pártrendezvényeken és sajtótájékoztatón az egykori nyilaskeresztes pártot feldicsérő és a zsidóságra nézve sértő tartalmú előadásokat tartottak. Ezenfelül intézkedéseket sürgettek »a nem magyar szellemiségű« zsidósággal szemben.” A jogi érvelés során az LB a vonatkozó 1994-es alkotmánybíróági döntést idézve megfogalmazta a szólásszabadság korlátozására vonatkozó követelményeket, majd hosszas szemantikai fejtegetésbe kezdett az „uszítás” kifejezés jelentésével, valamint azal kapcsolatban, hogy mit kell át fognia az elkövető szándékának a cselekmény megvalósulásához. Ez utóbbi „feltétlenül magában foglalja annak felismerését is, hogy a felhevített gyűlölet szélsőséges aktivitásba (intoleráns, kirekesztő, jogfosztó magatartásba, végső esetben – erőszakos jellegű – cselekvésbe) csaphat át.” Ehhez a több oldalas okfejtéshez képest csupán egyetlen bekezdés foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a vádlottak magatartása kimerítette-e a bűncselekmény fogalmi kritériumait. A bíróság annyit ír, hogy a két terhelt kijelentései, „amelyek elsősorban a zsidóságra, de emellett egyéb más embercsoportokra nézve nyilván sértőek, ellenszenv keltésére alkalmasak, sőt – a Szálasi-féle hungarizmus egyes célkitűzésének vállalása, illetőleg az egykori nyilaskeresztes mozgalom szimbólumrendszerét idéző jelképek használata révén – aggodalomkeltőek, a társadalom érzékenységét kiváltóak voltak, de a Btk.-nak az elkövetéskor hatályos 269. §-a (1) bekezdésében körülírt elkövetési magatartást nem mérítették ki, minthogy azok gyűlöletre mozgósítónak, ösztönös agresszivitásra serkentőnek – más szóval uszítónak – nem tekinthetők.”⁵² A határozat azonban éppen arról a mozzanatról hallgat, hogy alkalmasak-e a kijelentések a „gyűlölet mozgósítására”. Ehhez részletesen vizsgálnia kellett volna, hogy milyen szövegkörnyezetben hangzottak el a fenti kijelentések, azokhoz milyen történelmi konnotáció társul, milyen volt a szöveg előadásmódja, váltott-e ki valamiféle reakciót a közönségből, és ha igen, akkor miféleket. Pusztán a szöveg tartalma nem elég ahhoz, hogy megnyugtatóan állást lehessen foglalni ebben a kérdésben; a teljes jelentés a kontextus felidézése nélkül nem állapítható meg. Ezt azonban az eljáró bíróságok – habár erre nyilván lett volna lehetőségük – egyike sem tette meg. Így az olvasó olyan következtetést vonhat le, hogy az alkotmánybíróági döntés meghivatkozása nem az alkotmányosság ko-

AZ ALKOTMÁNYBÍRÓSÁGI DÖNTÉS MEGHIVATKOZÁSA NEM AZ ALKOTMÁNYOSSÁG KOMOLYAN VÉTELÉT JELENTI, HANEM AZ ÉRVELÉSI HIÁNYOSSÁGOK ELREJTÉSÉT SZOLGÁLJA.

molyan vételét jelenti, hanem az érvelési hiányosságok elrejtését szolgálja.

Továbbra is a közösség elleni izgatás témakörénél maradva kiemelhetjük a BH 2005. 46. szám alatt közzétett eseti döntést, amelyik ugyan hivatkozik a 30/1992. (V. 26.) AB határozatra, azonban – az előbb idézett döntéssel ellentétben – már a kirekesztésre való felhívást sem tartja olyannak, mint amely megvalósítaná e tényállás ismérveit.⁵³ „Nem osztotta az [alsóbb szintű bíróság] érvelését a tekintetben sem,

hogy a kirekesztésre felhívás önmagában is bűncselekmény megvalósítását jelenti, illet ugyanis a hatályos – de a cselekmény idején hatályos – Btk. sem tartalmaz.”⁵⁴

Ami a rágalmozással, illetve a becsületsértéssel kapcsolatos ügyeket illeti, ezekben igen gyakran hivatkozik a bíróság az alkotmány véleményyszabadságot biztosító passzuzására és a fenti alkotmánybíróági döntésekre, anélkül azonban, hogy világosan kirajzolódna, milyen értelmet és szerepet tulajdonít annak. Úgy gondolom, ennek az az oka, hogy nagyfokú bizonytalanság érezhető a bírói gyakorlatban abban a tekintetben, hogy valamely – főként közszereplőt érintő – kritika vagy értékítélet mikor lépi át azt a határt, hogy becsületsértés, esetleg rágalmozássá váljék.

A bíróság például megállapította: rágalmozást követett el, aki közszereplőről azt terjesztette, hogy munkaidejében a víziközmű társulat megalakulása ellen agitált,⁵⁵ és megvalósította a becsületsértés vétségét az, aki azt állította egy polgármesterről, hogy „mérlegfabrikáló képzettségével bizonyára nincs tisztában a várható jogi bonyodalmakkal, ami a tulajdonjog bejegyzésének akadályozásából adódhat”.⁵⁶ Ugyanakkor nem látta megvalósultnak egyik bűncselekményt sem a bíróság, amikor valaki azt állította egy televíziós adó üzemeltetőjéről, hogy tevékenysége folytán eggyel több hazugságot lesznek kénytelenek elviselni a városban.⁵⁷

Ami azonban közös ezekben az eltérő döntésekben, hogy szerepelnek bennük az AB releváns döntései – mint kiindulási pontok –, anélkül azonban, hogy azokat érdemi összefüggésbe hozta volna a bíróság saját megállapításaival. Így sorra kimondják az előbbi döntések, hogy a közszereplőkkel kapcsolatban szélesebb a véleménynyilvánítás joga, de ez a rágalmozás, illetve a becsületsértés határait nem érheti el. Nem lehet azonban kimutatni konszenzust abban a kérdésben, hogy melyek azoknak a magatartásoknak a jellemzői, amelyek már bűncselekménynek minősülnek. Így az alkotmánybíróági döntésre való utalás nem telik meg érdemi tartalommal. Nem

tudjuk meg, miért becsületsértő, ha egy közszereplőről azt állítják, nem ért a dolgához, és miért nem az, ha ugyancsak egy közszereplőről azt mondják, tevékenysége nyomán hazugságok terjednek majd. Annak ellenére, hogy az Alkotmánybíróság számos határozatában alkalmazza a szükségességi-arányossági tesztet, és ez a teszt kiválóan alkalmazható volna akkor, amikor a rendes bíróság előtt az a kérdés, hogy az adott eljárásban szükséges, illetve arányos-e a büntetőjogi felelősség megállapítása, egyetlen – a véleménynyilvánítás szabadságát érintő – döntésben sem találtam nyomát annak, hogy a bíróság ilyen módon mérlegelte volna a büntetőjogi szankció alkalmazása melletti és elleni érveket.

Ha a viszonylag kevés számú jogegységi határozatra vetünk egy pillantást, ott is ugyanezt tapasztaljuk, függetlenül attól, mi a döntés tárgya. Az eddig hozott harmincnyolc jogegységi határozatból három hivatkozott az alkotmányra vagy valamelyik alkotmánybírósági döntésre.

Az 1/1999. (II. 24.) határozatban megemlézték az elbíráláskori enyhébb szabályok alkalmazásának alkotmányos elvét, de a dilemma megoldásában nem az alkotmányra, hanem történeti elemzésre és a szakirodalmi álláspontokra támaszkodott a bíróság. Utalt az LB az alkotmánynak a bíróság pártatlansága követelményét megfogalmazó szabályára is, amikor azt kellett megállapítania, hogy az eljárásjog kizárásra vonatkozó szabályainak értelmében bírósági vezetőnek minősül-e a bíróság elnökhelyettese. Az érdemi indoklás azonban a vonatkozó szervezeti jogszabályok elemzéséből állt. Nem volt más a helyzet a 3/2005. (II. 25.) AB határozat kapcsán sem. Az LB az Alkotmánybíróság által a felülvizsgálati eljárásra megállapított alkotmányos követelményeket összegezte, de aztán a döntést egy konkrét rendelkezésre, a Be. 408. § I. b) pontjára alapozta. Megállapíthatjuk tehát, hogy a fenti határozatok egyikében sem játszik ügydöntő szerepet az alkotmány valamely rendelkezése, inkább csupán „megerősítő” érvet szolgáltatnak.

Az alapjogok valódi indokként alkalmazhatók volnának a bírói gyakorlatban a jogállamiság és az abból egyenesen következő *nullum crimen* elvének tiszteletben tartása mellett is. Helye lehet például azokban az esetekben, amikor a törvény valamelyik rendelkezése alapjogot korlátoz, viszont a korlátozás határait nem jelöli ki. Eminensen ez a helyzet az előzetes letartóztatás elrendelésének, illetve fenntartásának feltételeivel. A büntetőeljárás törvény csupán általánosságban határozza meg az indokoltság „para-

métereit”. Ha például az egyik ilyen okot, a bűnismétlés veszélyét említjük, akkor nyilvánvaló, hogy ez formális értelemben minden olyan elkövető esetében fennáll, aki korábban volt már büntetve. Ha ilyen esetben a bíró „szubsztantív” követelményeket

is szem előtt tartva nem tartóztatja le a terheltet vagy nem tartja fenn a letartóztatást, akkor az erről szóló határozat indokolásában jogosan hivatkozhat az alkotmánynak a személyi szabadságot elismerő és biztosító rendelkezésére. Ilyenkor ugyanis ez szerves része a bírói okfejtésnek – jogi indokát adja annak, hogy a bűnismétlés absztrakt és távoli veszélye miatt nem alapozza meg a legsúlyosabb szabadságkorlátozó kényszerintézkedés alkalmazását. Mindennek

olyan haszna is lehet, hogy hosszabb távon a büntetőeljárásban érintett többi hatóság is komolyabban elgondolkodik, milyen indokok alapján indítványozza az előzetes letartóztatást. Szerencsére erre a beállítódásra is van példa a magyar ítélkezési gyakorlatban.⁵⁸

ÖSSZEGZÉS

A számokat és az arányokat tekintve az alkotmány mint norma nem játszik jelentős szerepet a magyar büntetőbíróságok ítélkezési gyakorlatában, de ezt a helyzetet önmagában nem látom problematikusnak. Tudjuk azt, hogy a büntetőjog és a büntetőeljárás alapelvei az újkortól kezdődően együtt fejlődtek az alkotmányjoggal, így a magyar büntetőjogban is tükröződnek ezek az időtálló alkotmányossági megfontolások. Erre pedig egy letisztult jogdogmatikai fogalmi rendszer épült, amely a gyakorlat során jelentkező válaszként alakította ki a büntetőjog mai alapstruktúráját. Ez a kijelentés még akkor is igaz, ha a jelenlegi büntető ítélkezés közvetlen előzménye, a szocialista büntetőjog és büntetőeljárás gyakorlata sokáig nem felelt meg a jogállamiság követelményének. A tételesjogi rendelkezések ugyanis zömükben abban az időszakban is kompatibilisek voltak a mai alkotmánnyal.⁵⁹ E tendenciák következtében kevés az „alkotmányos fehér folt” a joganyagban, így a bírák csupán ritkán vannak rászorulva arra, hogy egy „nehéz eset” eldöntésekor a jogszabályok mögötti alkotmányos igazoló elveket vegyék figyelembe.

Nem ennyire egyértelmű a kép, amikor azt vizsgáljuk, miként viszonyulnak a bíróságok az alkot-

mányhoz ítélezésük során, miként építik be az alaptörvényt jogi indokolásukba. A fenti elemzések tapasztalatai alapján három kategóriát tudunk elkülöníteni a bírói attitűdöket illetően. Az ügyek nagyobb hányadában nincs érdemi funkciója az alkotmányra történő utalásnak. Megemlítik, hogy az adott tétel jogi rendelkezésnek mi az alkotmányos jelentősége, de a probléma megoldásához már nem veszik igénybe az alkotmány rendelkezéseit. Ez a hozzáállás egyrészt értékelhető úgy is, hogy a bíróságok tudatosítják a szakmai és a laikus közönség előtt az alkotmány fontosságát, de az alkotmány túl gyakori és nem érdemi hivatkozása devalváló hatással is járhat. Főleg olyankor áll fenn ez a veszély, amikor ugyanazt az alkotmányos rendelkezést vagy alkotmánybírói döntést idézve hasonló ügyekben eltérő módon döntenek a bíróságok, ahogyan ez a szólásszabadság határait érintő esetekben előfordult.

A második kategóriába azt a – szerencsére kevés – döntést sorolnám, amelyben az alkotmányt éppen annak szellemével ellentétesen „használták fel” a bíróságok. Azokra a határozatokra gondolok, amelyben nagy hangsúlyt fektettek az alkotmány egy rendelkezésének vagy valamelyik alkotmánybírói döntésnek az elemzésére, de az ügy érdemére vonatkozó érvelés minősége kívánivalót hagyott maga után. Nem volt meggyőző, mert nem foglalkozott az olyan érvekkel, amelyek más döntést eredményezhettek volna (például a körmenet megzavarásának esetében), vagy éppen nem tett mérlegre valamely más releváns alkotmányos értéket (a bőrfejük ügyében az állami büntetőhatalom korlátozására hivatkozott, de nem adott választ arra, hogy miért tért el a jogszabály egyértelmű jelentésétől). Ahogyan arról már a fentiekben szó volt, ilyenkor felmerülhet a gyanú, hogy az alkotmány megjelentetésének célja az indoklás hiányosságainak az alaptörvény tekintélyével való „pótlása”.

A harmadik kategóriába azok az ügyek tartoznak, amelyekben a jogszabályok alkotmányos alkalmazása vagy egy nehezebb értelmezési kérdésnek az alkotmány elvei szerinti eldöntése révén érdemi szerepet kap az ítélezésben az alkotmány. Erre példa az előzetes letartóztatás megszüntetésének indokolása vagy a mentelmi jog terjedelmének meghatározásával kapcsolatos ügy.

A változások jövőbeli irányát több tényező határozza meg. Az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlata, az Európai Unió által támasztott követelmények vagy éppen a bírák kiválasztásának és képzésének módja. Nem mernék jóslásokba bocsátkozni, hogy a fenti három attitűd közül melyik fog erőteljesebben érvényesülni. A jelenlegi gyakorlatot valamennyire ismerve azonban kijelenthető, hogy a

legnagyobb szükség a fentebb már említett „csendes” alkotmányosságra lenne, amelyet kiváló írásban Bócz Endre is jogos igényként írt le. Ez nem az alkotmány és az alkotmánybírói döntések briliáns kezelését és alkalmazását jelenti, hanem apróságokban nyilvánul meg, és „mindössze” azt igényli a bírótól, hogy eljárása során mindvégig vegye komolyan az olyan elveket, amelyeket az alkotmány és a büntetőjogi szabályok is tartalmaznak.⁶⁰

JEGYZETEK

1. Az elméletalkotás e két funkciójának megkülönböztetését Bódig Mátyástól vettem át. Lásd BÓDIG Mátyás: *Jogelmélet és gyakorlati filozófia*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004, 426–427.
2. HALMAI Gábor: *Az alkotmány mint norma a bírói jogalkalmazásban*, Fundamentum, 1998/3, 77; HANÁK András: *Egy különös abortusz után*, Fundamentum, 1998/3, 82.
3. Ugyancsak találunk ilyen speciális eljárást a magyar jogban arra az esetre, amikor bizonyos uniós normákkal látszik szembenállónak a belső jog [Pp. 155/A. §, Be. 266. § (1) bekezdés c) pont]. Kidolgozott az a feltételrendszer is, amely azt határozza meg, hogy a bíróság külön eljárás nélkül mikor ítélezhet közvetlenül az európai jog alapján. Lásd *Da Costa versus Nederlandse Belastingadministratie*, 27 March 1963 (C-28-30/62.) és a CILFIT-eset (283/81. sz. ügy).
4. Sonnenvend Pál plasztikusan ábrázolja a magyar rendesbíróságok alkotmányos érvelésének lehetséges gyenge pontjait a Monori Városi Bíróság „diszkriminációs” döntésének elemzésekor. SONNENVEND Pál: *Az alapjogi bíráskodás és korlátai*, Fundamentum, 1998/4, 79–84.
5. BH 2005. 62. E döntés során a bíróságnak abban a kérdésben kellett állást foglalnia, hogy jogi személy-e az Országgyűlés. Létezik egy kormányrendelet, amely annak minősíti, a bíróság azonban nem vette ezt figyelembe: „a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény 1. §-ának (2) bekezdése és 2. §-ának a) pontja szerint a társadalmi rendre, a társadalom meghatározó jelentőségű intézményeire vonatkozó alapvető rendelkezéseket törvényben kell megállapítani. Ezért az Áht. [az államháztartásról szóló 1992. évi XXXVIII. törvény] végrehajtása tárgyában kiadott 217/1998. (XII. 30.) Korm. rendeletnek az Áht. rendelkezéseihez képest további jogértelmezést igénylő szabályai valamely szervezet jogi személyiségének elbírálása során nem vehetők figyelembe.” Annak azonban a bíróság semmilyen további indokát nem adta, hogy az Országgyűlés esetében mennyire alapvető rendelkezés az, hogy polgári jogi értelemben jogi személyiséggel rendelke-

- zik-e vagy sem. Ez ugyanis a valóban alapvető jellegű közhatalmi jogosítványainak gyakorlását nem érinti.
6. BH 2001. 16.
 7. HALMAI: *I. m.*, 81.
 8. HANÁK: *I. m.*, 86.
 9. POKOL Béla: *A jogalkalmazás alkotmányjogiasítása*, Jogtudományi Közlöny, 2000/10, 373–380. Ennek a veszélynak a fennállását egyébként Oroszország példája is cáfolni látszik. Ott a legfelsőbb bírói fórum – igaz, *contra legem* – a fentiekben említett kritériumokhoz hasonló módon állapította meg a rendesbíróóságok alkotmányértelmezési hatáskörét, és nem merült fel – ebből az okból – gyakorlati problémaként a kiszámíthatóság és a jogbiztonság hiánya. Lásd Peter KRUG: *Departure from the Centralized Model. The Russian Supreme Court and Constitutional Control of Legislation*, 37 Virginia Journal of International Law 1997, 725–787; Uő: *The Russian Federation Supreme Court and Constitutional Practice in the Courts of General Jurisdiction. Recent Developments*, 2 Review of Central and East European Law 2000, 129–146.
 10. GYÓRFI Tamás: *Üzenet az elefántcsonttoronyból*, Fundamentum, 2005/1 (a továbbiakban GYÓRFI: *Üzenet...*), 73–74.
 11. Az utólagos normakontrollra irányuló kezdeményezéseknek kevesebb mint két százaléka érkezett bírótól. Lásd *Alkotmányos elvek és esetek*, Budapest, COLPI, 1996, 642 és <http://www.mkab.hu/hu/stat.htm>. Ez az arány azonban nem ennyire rossz, ha a teljes számból levonjuk azokat a kezdeményezéseket, amelyek komolytalanok, politikailag motiváltak, vagy éppen olyan jogszabályok ellen irányulnak, amelyek ritkán kerülnek bírósági alkalmazásra (például önkormányzati rendeletek), akkor biztosan magasabb számot kapnánk, de ennek vizsgálatára sajnos nem áll rendelkezésre statisztikai adat.
 12. GYÓRFI: *Üzenet...*, 80–81.
 13. 52/1995. (IX. 15.) AB határozat.
 14. A határozat értékeléséhez lásd GYÓRFI Tamás: *A törvényhozó hatalom jogi korlátai*, in *Jogbölcséleti előadások*, szerk. SZABÓ Miklós, Miskolc, Bíbor Kiadó, 1998, 154–155.
 15. 5/2004. (III. 2.) AB határozat.
 16. A határozat komplex elemzéséhez lásd TÓTH Judit: *Kettős állampolgárság népszavazással?*, Fundamentum, 2004/2, 88–96.
 17. 54/2004. (XII. 13.) AB határozat. A bírálatokat lásd GYÓRFI: *Üzenet...*, 73; M. TÓTH Balázs: *Zavaros szigorúság*, Fundamentum, 2005/1, 99–108; LÉVAY Miklós: *Paternalizmus és jogbizonytalanság*, Fundamentum, 2005/1, 86–98.
 18. GYÓRFI: *Üzenet...*, 78–80.
 19. A 42/2005. (XI. 14.) AB határozat megsemmisítette az a jogegységi határozatot, amelyik lehetővé tette az állam pótmagánvádlókénti fellépését azokban a büntetőeljárásokban, ahol a vád tárgyává tett bűncselekmény az állami vagyonban okozott kárt.
 20. Részletesebben erről BENCZE Máttyás: *Kié a (túl)hatalom?*, Fundamentum, 2006/1, 94–102.
 21. 34/2007. (VI. 6.) AB határozat.
 22. HALMAI: *I. m.*, 78–79; HANÁK: *I. m.*, 84–85; KOVÁCS Krisztina: *Emberi jogok – magánjogi viszonyokban*, Fundamentum, 1998/4, 85–90; „*A polgári bírászkodás és az alkotmányos alapjogvédelmi szemlélet még nincs szinkronban.*” Lenkovic Barnabással, az állampolgári jogok országgyűlési biztosával Somody Bernadette beszélget, Fundamentum, 2004/2, 43–50.
 23. POKOL: *I. m.*, 378–379.
 24. TAKÁCS Albert válasza a Fórum rovat kérdésére, Fundamentum, 1998/4, 55.
 25. HOLLÓ András válasza a Fórum rovat kérdésére, Fundamentum, 1998/4, 47.
 26. PACZOLAY Péter: *Könyörtelen bírói hatalom?*, Jogállam, 1993/2, 37.
 27. A törvényalkotó „műhibája” volt például az, amikor egy módosítás során „véletlenül” hatályon kívül helyezte az összbüntetés azon feltételét, hogy végrehajthatónak kell lennie mindegyik szabadságvesztés-büntetésnek. Egyszerű nyelvtani értelmezéssel így lehetőség nyílt volna arra is, hogy egy felfüggesztett és egy végrehajtandó szabadságvesztést foglaljanak összbüntetésbe, ami nyilvánvalóan a felfüggesztett büntetés végrehajtásával járt volna. Ilyen utólagos végrehajtási okot a törvény viszont nem ismer.
 28. Néhány példára lásd BENCZE Máttyás: *Ha per, hadd legyen pör – ha kritika, hadd legyen mögalapozott*, Élet és Irodalom, 2007/8, 15–16.
 29. Azt, hogy ilyen eset előfordulhat, azok az alkotmánybírói döntések is bizonyítják, amelyek alkotmányos értelmezési követelményeket állapítanak meg a joggyakorlat számára. Ennek első megjelenésével a 38/1993. (VI. 11.) AB határozatban találkozhatunk.
 30. BH 1994. 448.
 31. 31/1990. (XII. 18.) AB határozat.
 32. Az alkotmány bírói értelmezésével összefüggésben felmerülő másik probléma, amely szintén megosztja az e témával foglalkozó hazai szerzőket, az alapjogi bírászkodás kérdésköre, és ennek részeként az úgynevezett Drittwirkung hatás. Az alapjogi bírászkodás kategóriáját úgy lehet megkülönböztetni az alkotmányt érvényességi mérceként, illetve értelmezési eszközként igénybe vevő bírászkodástól, hogy ebben az esetben az alkotmány valamilyen rendelkezése mint önálló hivatkozási alap jelenik meg egy (tipikusan polgári) jogi igény alátámasztására. Ekkor tehát nem valamilyen másik jogszabály előírásait mérjük az alkotmányhoz, hanem maga az alkotmány képez(het)i a döntés rációját. Mivel az ilyen igényekkel a felek tipikusan a polgári bíróság

- előtt lépnek fel, ezért ennek a témának a tárgyalását itt mellőzöm.
33. A normatív pozitivizmus, szemben a módszertani pozitivizmussal, nem azt állítja, hogy a jog fogalmilag független az erkölctől, hanem csupán annyit, hogy bizonyos indokok miatt helyes, ha a társadalmat előre lefektetett jogszabályok irányítják, melyek tartalmuktól függetlenül érvényesek. Ennek ítélkezésméleti vetülete, hogy a bírának tartalmuktól függetlenül is indokolt a jogszabályokat alkalmazni, nem csak akkor, ha morálisan is helyesnek tartják azokat. Bővebben ehhez GYÖRFI Tamás: *A pozitivizmus probléma*, in BÓDIG Mátyás, GYÖRFI Tamás, SZABÓ Miklós: *A Hart utáni jogelmélet alapproblémái*, Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004, 20–22.
 34. Ez Schauer kifejezése. Lásd Frederick SCHAUER: *Playing by the rules*, Oxford, Clarendon Press, 1991, 188–191.
 35. Ez tehát a „politikai erkölcs”, amely a létező jog igazolásának alapjaként szolgál. Kifejtésére a magyar szakirodalomban lásd BÓDIG Mátyás: *Adalékok a jogi érvényesség jogelméleti problémájának tisztázásához*, <http://jesz.ajk.elte.hu/bodig13.html>.
 36. Példaként: BH 1992. 519; BH 1993. 272; BH 1993. 275. Más alkotmánybírósági döntésekre vonatkozóan hasonló hivatkozásokat találunk a BH 1994. 494, BH 2007. 36. és BH 2007. 75. szám alatt közzétett határozatokban.
 37. BH 1991. 463; BH 1993. 3.
 38. BH 1992. 680; BH 1994. 1.
 39. BH 2006. 107.
 40. EBH 1999. 83; EBH 1999. 82.
 41. BH 2001. 56. Hasonló volt a bíróság érvelése a BH 1998. 263. számú ügyben is.
 42. Még akkor sem, ha a vádlott cselekménye valóban büntetést érdemelne, mivel ez már a jogalkotó felelősségét érinti.
 43. BH 1990. 247; BH 1991. 56; BH1991. 428.
 44. BH 2001. 258.
 45. BH 1999. 194.
 46. BH 2005. 92; BH 2006. 245.
 47. BH 1986. 222.
 48. „...aki valamely nemzeti, népi, faji vagy vallási csoport tagjának, a csoporthoz tartozása miatt, súlyos testi vagy lelki sérelmet okoz.”
 49. 30/1992. (VI. 26.) AB határozat, 36/1994. (VI. 24.) AB határozat, 12/1999. (V. 21.) AB határozat, 13/2000. (V. 12.) AB határozat, 14/2000. (V. 12.) AB határozat, 18/2004. (V. 25.) AB határozat.
 50. Pontosabban csupán a két első: az 1992-es és az 1994-es alkotmánybírósági határozat, mivel a közzétett esetekben – érdekes módon – a többire nem találtam hivatkozást.
 51. Később elvi döntési szintre emelte az LB. Lásd EBH 1999. 5.
 52. <http://www.lb.hu/elvhat/eb000599.html>.
 53. Megjegyzendő, hogy nem csupán a BH 1997. 165., hanem a BH 1998. 521. számú döntés is ezt az álláspontot képviseli.
 54. Bírósági Határozatok, 2005/2, 102.
 55. EBH 2005. 1192.
 56. BH 2001. 99, Bírósági Határozatok, 2001/3, 172.
 57. BH 1995. 77
 58. BH 2001. 148, Debreceni Ítéltábla Bkf.II.244/2005.
 59. Bócz Endre válasza a Fórum rovat kérdésére, Fundamentum, 1999/1, 57–59.
 60. *Uo.*